

XORAZMNI ARXEOLOGIK VA ETNOGRAFIK JIHATDAN O'RGANISH ISHLARINING BOSHLANISHI

Normetova Mahfuza Alisher qizi
Urganch Davlat Universiteti Tarixshunoslik va
manbashunoslik yo'nalishi magistranti
Ilmiy rahbar: t.f.n. Dots. M. Jumaniyazova

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm tarixini arxeologik-etnografik jihatdan o'rganishning boshlanishi va bu ishlarga boshchilik qilgan olimlarning ba'zi ilmiy ishlari ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Arxeologiya, etnografiya, Xorazm shaharsozligi, RANION, Janubiy o'zbek otryadi.

KIRISH

Xorazm tarixini o'rganishdagi eng kata muammolardan biri yozma manbalarning kamligi yoki umuman yetishmasligidadir. Shu sababdan ham sovet davrida va bugungi kunda ham Xorazm tarixini o'rganishda eng asosiy o'rinda arxeologik va etnografik tadqiqotlar ahamiyati beqiyos. O'rta osiyo tarixini o'rganish jarayonida sovet olimlari yozma manbalar yetishmaganligi uchun amaliy tadqiqot ishlarini boshlaydilar.

NAZARIY QISM

Xorazmni arxeologik va etnografik jihatdan o'rganish ishini boshlab bergan olimlardan biri bu sermahsuz ilodkor A. Yu. Yakubovskiydir. U birinchilardan bo'lib Xorazm tarixi va madaniyatika qiziqish bildiradi va tadqiqot ishlarini XX asrning 20-yillaridan boshlaydi va tez orada o'zining Xorazm tarixi va etnografiyasiga oid ilmiy maqola va risolalarini e'lon qiladi. Yakubovskiy birinchi marta Xorazm tarixiga oid Xiva to'g'risida 1923-yilda maqolasini e'lon qiladi va keyinchalik 1929 va 1930 yillarda birin-ketin A. Yu. Yakubovskiyning uchta shaharga: Quyi Sirdaryo Signoqi, Xorazmdagi Urganch va Mizdahqonga bag'ishlangan uchta alohida yirik maqolalari paydo bo'ladi¹. Bu maqolalarida Yakubovskiy o'zining arxeologik tadqiqotlari natijalariga ko'ra olgan ma'lumotlarini tahlil qilish orqali yuqorida nomlari keltirilgan shaharlar va qal'alar tuzilishi haqida bir qancha ma'lumotlarni beradi. Lekin Yakubovskiy tadqiqotini sof arxeologik izlanish deb bo'lmas edi. Chunki uning arxeologik izlanishlari keng ko'lamli bo'lmasdan ko'proq adabiyotlardagi yozma ma'lumotlarni tahlil qilish orqali o'z ishlarini e'lon qilgan edi. Lekin uning bu izlanishlari keyingi keng ko'lamli ekspeditsiyalarning ibtidosi bo'ldi.

¹ Академия наук СССР Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Культура и искусство древнего Хорезма. Москва: Издательство «Наука», 1981. С – 49.

Keyingi tadqiqotlarida Yakubovskiy Xorazm shaharsozligi, arxeologiyasi va Xorazm shaharlarining tasqi madaniy aloqalariga doir chuqurroq mazmun va kengroq qamrovga ega asarlarni ham eʼlon qiladi. Xorazm va uning asosiy shahri Urganchning rolining koʻp qirrali tavsifi A.Yu.Yakubovskiyning yana bir yirik va muhim asarida – “Oʻrta Osiyo feodal jamiyati va uning X—XV-asrlarda Sharqiy Yevropa bilan savdosi”da berilgan².

Yakubovskiy bu tadqiqotida Xorazm aholisi oʻzining qoʻshnilaridan farqli ravishda oʻtroq hayot kechirgani va buning taʼsirida oʻz shaharsozlik madaniyatiga asos solib, bu shaharlarda oʻziga xos hunarmandchilik koʻrinishidagi ishlab chiqarishni vujudga keltirganliklari haqidagi maʼlumotlarni keltiradi. Bu tadqiqoti davomida Yakubovskiy asosiy eʼtiborni Oʻrta Osiyo shaharlari, xususan Koʻhna Urganch shahrining tashqi aloqalariga doir bir qancha qarashlarini ham bayon qilib oʻtadi.

A. Yu. Yakubovskiy Xorazmning tashqi savdo aloqalari rivojlanishida turli omillarni koʻrsatadi va ulardan birlamchi omil bu Xorazmning geografik jihatdan koʻchmanchi dashtga qoʻshniligi, bu erda koʻchmanchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda hunarmandchilikning oʻziga xos rivojlanishiga olib keldi, xususan, koʻp sonli dagʻal paxta matolarini maxsus qoʻshni gʻuz (turkman) dashti uchun tayyorlashgan³.

Xorazmni arxeologik va etnografik jihatdan deyarli mukammal oʻrgangan arxeolog olim S. P. Tolstov Xorazm tarixiga oid mavjud barcha muammolarni hal qilishga qaratilgan ekspeditsiyaning rahbari sifatida sarmahsul ilmiy ish olib borgan.

S.P.Tolstov Xorazm aholisi etnografiyasini birinchi sovet tadqiqotchilaridan biri: 1928-1929 yillarda. RANION (Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук) etnografik ekspeditsiyasida qatnashgan, u Koʻhna Urganch va Xoʻjayli hududlarida ishlagan. Keyingi yillarda (1932-1934) SSSR xalqlari muzeyida ishlagan chogʻida u Oʻrta Osiyo xalqlari haqida yaratayotgan yangi ekspozitsiya uchun etnografik tadqiqotlar va ekspozitlar toʻplash uchun bir necha bor Xorazm va Qoraqalpogʻistonga borgan⁴.

S. P. Tolstovning bu tadqiqotlari siyosiy holat talabi faqat arxeologik izlanishlar bilan cheklanib qoladi. Lekin keyingi davrda, yaʼni ikkinchi jahon urushidan soʻng Tolstov Xorazm hududidagi arxeologik yodgorliklarni keng koʻlamda, kompleks ravishda arxeologik va etnografik jihatdan oʻrganish ishlariga rahbarlik qiladi. Bunda Xorazmda arxeologik yodgorliklarning saqlanish sifati yaxshiligiga sabab sifatida hudud geografiyasini koʻrsatish mumkin.

² Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI—XVII вв. Л., 1932, с. 1—60.

³ Oʻsha manba: 3-4-betlar

⁴ Академия наук СССР Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Культура и искусство древнего Хорезма. Москва: Издательство «Наука», 1981. С – 21.

Xorazm vohasi aholisining etnografik o'ziga xosligi uzoq vaqtdan beri tadqiqotchilarda chuqur qiziqish uyg'otdi, ular cho'llar bilan o'ralgan geografik joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari madaniyatning qadimgi shakllarini saqlashga yordam berdi, deb hisoblashadi⁵.

O'zbek aholisi o'rtasida etnografik ishlarni uchta jamoa olib bordi. 1946-yilda ikkita - Shimoliy o'zbek va janubiy o'zbek otryadlarining tashkil etilishi o'tmishdagi Xorazm o'zbeklarining kelib chiqishi va etnik-madaniy qiyofasining xilma-xilligi bilan bog'liq edi. Ularning ba'zilar vohaning markazi va janubida yashab, o'zlarini sart deb ataganlar, ilk o'rta asrlarda turkiy tilni o'zlashtirgan qadimgi xorazmliklarning avlodlari bo'lgan xorazmliklardir⁶.

Janubiy o'zbek otryadi M. V. Sazonova rahbarligi ostida 1946-1949-yillarda ilk ilmiy ishlarni olib brogan. Uning asosiy vazifalaridan biri vohaning tub aholisining xorazmlik ajdodlari bilan bo'lgan madaniyatining etnik-madaniy an'analari va tarixiy davomiyligini o'rganish edi. Buning uchun ko'p qirrali tadqiqotlar olib borildi: qishloq xo'jaligi texnikasi, sug'orish inshootlari, jumladan, Xorazmga xos bo'lgan chigir o'rganildi; asl, arxaik tipdagi xorazm arba; arxeologik materiallar bilan solishtirish va o'zaro bog'lashda katta ahamiyatga ega bo'lgan hunarmandchilik va hunarmandchilik buyumlari: kulolchilik, poshnalar ishlab chiqarish, zargarlik buyumlari ishlab chiqarish. Shimoliy o'zbeklarning kiyimlaridan farq qiladigan o'ziga xos kiyim va bosh kiyim turlariga katta e'tibor berilgan⁷.

M. V. Sazonova tadqiqotlarida yuqorida takidlangan ekspeditsiya faoliyati tarkibida aniqlangan dala tadqiqot materiallari asosida qiziqarli ma'lumotlar aniqlanib, e'lon qilingan. Nashr etilgan ilmiy hisobotda qisman aks ettirilgan katta oilaning qoldiqlari bo'yicha dala ishlari davomida to'plangan materiallar juda qiziq.

NATIJALARNI MUHOKAMA QILISH

Xorazm tarixini arxeologik va etnografik jihatdan o'rganish ishini Yakubovskiy boshlab bergan bo'lsada, uning ilmiy ishlari mavzuni to'liq qamrab ololmagan va ko'proq amaliyotga emas, balki nazariyaga, adabiyotlardagi ma'lumotlar tahliliga asoslangan edi. Keyingi davrda, ikkinchi jahon urushigacha va urushdan keyingi davrdagi Xorazmni arxeologik va etnografik jihatdan o'rganish ishlariga S. P. Tolstov rahbarlik qiladi va bu tadqiqot amaliyoti davomida juda boy ma'lumotlar beriladi. M. V. Sazonovanning tadqiqotlarida esa Xorazm madaniyatini to'laligicha etnografik jihatdan o'rganish boshlanadi.

⁵ К. А. Иностранцев. О домусульманской культуре Хивинского оазиса.— «Журнал Министерства народного просвещения». Н. С. Ч. 31. 1911, февраль

⁶ Академия наук СССР Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Культура и искусство древнего Хорезма. Москва: Издательство «Наука», 1981. С – 28.

⁷ O'sha manba, o'sha joyda

XULOSA

Xorazm vohasi qadim davrdan odamzod tamadduni o‘choqlaridan biri bo‘lib o‘z bag‘rida ko‘plab sir-sinoatni saqlab, tadqiqotchilarini kutib yotardi vaXX asr boshlaridan olimlar tomonidan bu o‘ziga xos hudud o‘rganila boshlandi. Dastlabki tadqiqotlar keng ko‘lamli bo‘lmasada boshlang‘ich ibtido vazifasini bajardi. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi esa mavjud ko‘plab savollarga javob berdib, bugungacha davom qilayotgan Xorazm tarixini keng ko‘lamda o‘rganish ishlarini boshlab berdi. Shu davrda olimlar tomonidan nashr qilingan ilmiy ishlar bizning zamonimizda ham tayanch manba vazifasini o‘tab kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Академия наук СССР Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Макля. Культура и искусство древнего Хорезма. Москва: Издательство «Наука», 1981.
2. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI—XVII вв. Л., 1932.
3. К. А. Иностранцев. О домусульманской культуре Хивинского оазиса.— «Журнал Министерства народного просвещения». Н. С. Ч. 31. 1911, февраль.
4. ТХАЭЭ. Под общей редакцией профессора С.П.Толстова. Том I. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952.